

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

ՍԵՆ ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆ

ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉԸ ԵՎ ՀԱՅ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ

Աստվածաշունչը, նրա Հին եւ Նոր կտակարանները մեծ ազդեցություն են ունեցել հայերի հոգեւոր կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառների վրա: Այն վճռական դեր է խաղացել նաեւ հայ փիլիսոփայական մտքի ձեւավորման գործում: Իր համապարփակ, հանրագիտարանային բնույթով Աստվածաշունչը շոշափում էր այն ժամանակվա հասարակական գիտակցության բոլոր ասպարեզները՝ բարոյականությունը, իրավունքը, փիլիսոփայությունը, պատմագրությունը, հասարակական-քաղաքական միտքը եւ այլն: Սուրբ Գիրքը նոր կրոնի գրավոր հիմքն էր, առանց որի այն չէր կարող հաստատորեն արձատավորվել եւ հարատեւել: Հին եւ Նոր կտակարանների հայ թարգմանիչները ապահովեցին քրիստոնեության վերջնական հաղթանակը Հայաստանում: Աստվածաշնչից վերընձյուղեցին նոր աշխարհայացքի բոլոր ճյուղերը, էությունը ու բովանդակությամբ նոր հավատի եւ նոր գիտության բնագավառները: Հայ թարգմանիչները առաջին լուրջ փորձը կատարեցին բազմաթիվ ու տարաբնույթ գրական ու գիտական բնագավառների տերմինաբանության ստեղծման ուղղությամբ:

Աստվածաշունչը դարձավ կրթության բոլորովին նոր, հնից էապես տար-

բերվող դպրոցի հիմքը, մի դպրոց, որի բովով պարտավոր էր անցնել յուրաքանչյուր ուսյալ քրիստոնյա: Եթե նկատի ունենանք այն հեղինակությունը և ուժը, որն ավատատիրական հասարակության մեջ ուներ եկեղեցին, և այն անվիճելի փաստը, որ եկեղեցու ձեռքում էր գտնվում ողջ կրթական, գրական և քարոզչական գործը, ապա պարզ կդառնա Աստվածաշնչի դերը միջնադարյան գրականության և գիտության զարգացման ասպարեզում, մանավանդ վաղ ավատատիրության շրջանում, երբ քրիստոնեության ընդունումից հետո, հատկապես գրերի գյուտից հետո, եկեղեցու հայրերի նախաձեռնությամբ, անմիջական մասնակցությամբ ու հսկողության ներքո դրվեցին գրավոր մշակույթի, գրականության և գիտության հիմքերը: Այդ ժամանակաշրջանի բոլոր հեղինակների մտածելակերպը, աշխարհայացքը ներթափանցված և հագեցած էր Սուրբ Գրքի բովանդակությամբ: Ամեն մի գիտնական, մեկնիչ ու մտածող, իսկ այդպիսիք լինում էին վարդապետները և եկեղեցու այլ սպասավորները, պարտավոր էր իր մտքերը համաձայնեցնել Աստվածաշնչի դրույթների հետ, իսկ յուրաքանչյուր շեղում դիտվում էր որպես միտումնավոր կամ ակամա հերետիկոսություն: Այդ հանգամանքը, հասկանալի է, շափազանց կաշկանդում էր մտքի ազատ զարգացումը և վերածում գիտությունը եկեղեցու սպասավորի, հատկացնում փիլիսոփայությանը բիրլիական դրույթների մեկնաբանողի, «աստվածաբանության աղախնի» դեր, որը և սիրով ու ներքին համոզմամբ բարեխղճորեն կատարում էին ինչպես հայ, այնպես էլ այլ եկեղեցիներին պատկանող փիլիսոփաները և գիտնականները¹:

Եկեղեցական, աստվածաբանական մտածողության կնիքն արդեն իսկ կար թարգմանության ենթակա գործերում, վերջինս իր արտահայտությունն էր գտել այն գրականության ընտրության մեջ, որը պետք է թարգմանվեր առաջին հերթին, և, բնականաբար, հայ հեղինակների առաջին ինքնուրույն ստեղծագործություններում:

Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի, իսկ այնուհետև նրանց ավագ և կրտսեր աշակերտների ջանքերով ստեղծված բազմահարուստ թարգմանական գրականության ետնախորքի վրա հստակորեն ուրվագծվում է մի որոշակի ծրագիր, որը թարգմանչաց դպրոցի կողմից ընդունվել էր ի ղեկավարություն: 405 թվականից մինչև 460 թվականը, այսինքն՝ գրաբարի դասական շրջանում կատարված թարգմանությունները կարելի է հստակորեն տեղադրել ըստ քրիստոնեական գիտության և դպրության այն ժամանակ ընդունված դասակարգման ութը բաժինների.

¹ St' u Gilson E., La philosophie au Moyen Age (Des origines patristiques a la fin du XIV siècle). Paris, 1952, pp. 9-14.

- ա) աստվածաշնչագիտություն (բիրլիկա),
- բ) մեկնաբանություն (հերմենեւտիկա),
- գ) շատագուվություն (ապոլոգետիկա),
- դ) արարողագիտություն (լիտուրգիկա),
- ե) հայրաբանություն (պատրիստիկա),
- զ) սրբախոսություն (հագիոգրաֆիա),
- է) կանոնագիտություն (կանոնիկա),
- ը) պատմություն (հիստորիա)².

5-րդ դարի առաջին կեսի հայ դպրության քննությունը այդ դասակարգման լույսի տակ ցույց է տալիս, որ հայ գործիչների գրական-թարգմանչական աշխատանքը իրականացվում էր ոչ թե տարերայնորեն, այլ մտածված, նախապես մշակված պլանով եւ հետապնդում էր որոշակի հստակ նպատակ՝ թարգմանությունների միջոցով, հնարավորին շափ կարճ ժամկետում, ստեղծել նախադրյալներ սեփական, ազգային եկեղեցական գրականության համար, որն անհրաժեշտ էր հայոց եկեղեցու դիրքերի ամրապնդման համար:

Այդ ծրագրի համաձայն, որը Սահակ Պարթևի եւ Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից դրվել էր թարգմանչաց դպրոցի գործունեության հիմքում, առաջին հերթին անհրաժեշտ էր իրագործել Աստվածաշնչի թարգմանությունը, բարդ եւ իր կառուցվածքով բազմաշերտ մի հուշարձանի, որը հանդիսանում էր պաշտոնապես ընդունված կրոնի հիմքը: Ծրագրի կարեւորագույն առաջին կետը՝ բիրլիկան, սկսեց իրականացվել գրերի գյուտից անմիջապես հետո, եւ այն, որպես հրատապ հասարակական, գիտական, գրական, եկեղեցական մի խնդիր, երեք տասնամյակ՝ 405-435 թվականներին, գտնվում էր ուշադրության կենտրոնում, մինչեւ որ հիմնականում շիրագործվեց երկրորդ, վերջնական թարգմանությունը:

Ծրագրի երկրորդ կետն ընդգրկում էր Աստվածաշնչի տարբեր մասերի, նրա Հին եւ Նոր կտակարանների մեկնաբանությունը, որն անհրաժեշտ էր Սուրբ Գրքի էության, կարեւորագույն գրույթների եւ առհասարակ քրիստոնեական ուսմունքի ճիշտ ըմբռնման համար: Ծրագրի այդ բաժինն սկսեց կատարվել առաջին կետի հետ գրեթե միաժամանակ: Թարգմանչաց դպրոցի գործունեության 40-50 տարիների ընթացքում թարգմանվեցին մեծ թվով մեկնողական գործեր, որոնք պատկանում էին եկեղեցու ճանաչված հայրերի գրչին, ինչպիսիք էին Բարսեղ Կեսարացին, Հովհան Ոսկերեբանը, Եփրեմ Ասորին, Կյուրեղ Ալեքսանդրացին եւ այլ մեծ հեղինակություններ:

² Տե՛ս Ակիմյան Ն., Դասական հայերենը. Վիեննա, 1932, էջ 26-27: Տե՛ս նաև Аревшатян С. С., Формирование философской науки в древней Армении. Ереван, 1973, с. 40-43.

Մեկնության հետ սերտորեն կապված էր շատագույությունը՝ ծրագրի երրորդ բաժինը, որի նպատակն էր հեթանոս կրոնի և աշխարհայացքի հետևորդների հարձակումներից քրիստոնեական ուսմունքի պաշտպանությունը, քրիստոնեական ուսմունքի արդարացումը և փիլիսոփայական հիմնավորումը՝ այլ կրոնների հետ մղած պայքարում: Ջատագույության գծով թարգմանվեցին Արիստիդես Աթենացու, Մեթոդիոս Ուլիմպացու, Եպիփան Կիպրացու, Հիպպոլիտի և այլոց երկերը: Ջատագույների աշխատություններում առավել ցայտուն էր դրսևորվում քրիստոնեության փիլիսոփայությունը, որը իրեն հակադրում էր անտիկ փիլիսոփայությանը և պոլիթեիզմին, հատկապես մատերիալիստական ուսմունքներին: Հունական շատագույների բացած ճանապարհով ընթացան և առաջին հայ մտածողները, Մեսրոպ Մաշտոցը և Եզնիկ Կողբացին, որոնք իրենց ինքնուրույն երկասիրություններում առատորեն օգտագործել են հույն շատագույների երկերը:

Այնուհետև, ըստ վերը նշված ծրագրի, հնագույն թարգմանությունները խմբավորվում են հետևյալ բաժիններով. պաշտոնեղություն-արարողագիտության ճյուղին վերաբերող գրականություն (պատարագամատույց, ժամագիրք և այլն), հայրաբանություն (եկեղեցու հայրերի բարոյագիտական երկեր, ճառեր, թղթեր, կրոնափիլիսոփայական խորհրդածություններ), սրբախոսություն (սուրբ հայրերի, անվանի քրիստոնյաների վարքեր և հավատքի համար զոհվածների վկայաբանություններ), կանոնական երկեր (եկեղեցական ժողովների և եկեղեցու հեղինակավոր գործիչների կողմից սահմանված կանոններ, որոշումներ, կանոնական սահմանադրություններ), պատմական երկեր, որոնք նվիրված են եկեղեցու պատմությանը, նրա ձևավորմանը, հեթանոսության դեմ մղած պայքարին ու հաղթանակին, տարբեր երկրների և ժողովուրդների պատմության լուսաբանմանը՝ աստվածաշնչյան դրույթների և եկեղեցու պատմության կարեւոր փուլերի ետնախորքերի վրա):

Այս հարուստ և բազմաբնույթ թարգմանական գրականությունը մեծ դեր խաղաց հայ փիլիսոփայության ձևավորման գործում: Այն հանդիսացավ յուրատեսակ մի դպրոց ինքնուրույն երկերի ստեղծման համար, նպաստելով ժամանակի կենսական նշանակություն ունեցող, հոգեւոր ու գիտական լիցք կրող գաղափարների, հասկացությունների և տերմինաբանության բյուրեղացմանը:

Եթե մինչև 430-ական թվականների կեսերը հայ գործիչների հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացված էր թարգմանությունների վրա, ապա 430-ական թվականներից և հատկապես 40-ական թվականներին, երբ նախանշված թարգմանությունների մեծագույն մասը արդեն կատարված էր, գրական ասպարեզում երեւան են գալիս հայ հեղինակների գործերը, գրված

նույն դասական հայերենով, որը բնորոշ է նշված հնագույն շրջանի թարգմանություններին:

Հայ հեղինակներին մինչև 430-ական թվականների երկերին են պատկանում «Սահակ Պարթևի կանոնները», «Հաճախապատում ճառերը»: 430-ական թվականներին հրապարակի վրա էին Ազաթանգեղոսի անունով հրապարակված «Հայոց պատմության» առաջին, հնագույն տարբերակը եւ Սահակ Պարթևի Թղթերը՝ ուղղված Պրոկլ և Ակակիոս եպիսկոպոսներին:

440-ական թվականներին են ստեղծվել Կորյունի «Մաշտոցի վարքը», Շահապիվանի կանոնները եւ Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոցը»:

Բոլոր այդ հնագույն հայկական երկերը ճշտորեն համապատասխանում են այն ծրագրին, որը դրված էր թարգմանական գործունեության հիմքում: Նրանք իրենց հերթին հիմք հանդիսացան հայ ջատագովության, հայրաբանության, վարքագրության, կանոնագիտության եւ պատմագրության համար:

Այդ երկերից Աստվածաշնչի ուղղակի օգտագործմամբ եւ նրա կարեւորագույն դրույթների արծարծմամբ աչքի են ընկնում «Հաճախապատում ճառերը», «Գրիգոր Լուսավորչի վարդապետությունը» եւ «Եղծ աղանդոցը», հայ ջատագովության եւ հայրաբանության ամենակարեւոր հուշարձանները: Նրանց հեղինակները, Մաշտոցն ու Եզնիկ Կողբացին հայ փիլիսոփայական մտքի հենց ակունքներում, ինչպես քրիստոնեական փիլիսոփայության հիմնադիրները, հետապնդել են երկու հիմնական նպատակ: Առաջինը՝ քրիստոնեության կարեւորագույն դրույթների հիմնավորումը եւ նրանց փիլիսոփայական-աստվածաբանական մեկնաբանումը: Ակներախ է հեղինակների ձգտումը իրագործել հայրաբանության հիմնական խնդիրը, այն է՝ փիլիսոփայորեն ըմբռնել կրոնական դոգմաները, ամրապնդել հավատը բանական փաստարկներով եւ ընդունելի դարձնել մտքի համար: Երկրորդ նպատակը՝ քրիստոնեական ուսմունքի հիմքերի պաշտպանությունը տարբեր հեթանոսական պատկերացումների հետ մղած պայքարում, քրիստոնեական մոնոթեիզմի դիրքերից հերքել պարսից կրոնը, նրա դուալիստական ուսմունքը:

Հայրաբանական ուղղության մեջ հստակ ձեւավորվել է քրիստոնեական փիլիսոփայության՝ Աստվածաշնչի վրա հիմնված մեկնողական բնույթը, նրա ուղղվածությունը հակադիր ուսմունքների եւ այլ կրոնների դեմ: Այդ բնույթը եւ քննադատական մեթոդը շատ լավ ձեւակերպել է Եզնիկ Կողբացին, հատուկ շեշտելով, որ «Աստծո եկեղեցու գործն է արտաքիններին հերքել առանց Ս. Գրքի օգնության, իսկ ներքիններին՝ կարծեցյալ եւ մոլորյալ (քրիստոնյաներին) մերկացնել Ս. Գրքի միջոցով»³:

³ Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց. Թիֆլիս, 1914, էջ 78:

Այդ սկզբունքը լայնորեն կիրառվում էր ողջ միջնադարի ընթացքում, սկսած Մեսրոպ Մաշտոցից, Եզնիկից ու Եղիշեից, այսինքն՝ հայ շատագուժության եւ հայրաբանության ձեւավորման շրջանից մինչեւ Հովհան Որոտնեցի եւ Գրիգոր Տաթևացի: Միջնադարյան փիլիսոփայության մեկնողական բնույթը, աստվածաբանությանը ծառայելու, կրոնական ճշմարտությունները փիլիսոփայորեն քննելու եւ հիմնավորելու ձգտումը եղավ բավականին արգասավոր: Այդ փիլիսոփայությունը հատուկ ավանդապաշտությունը եւ հեղինակապաշտությունը, մոտավորապես մեկ հազարամյակ նույն խնդիրների արժարժումը պարտադրում էր հայ մտածողներին նորից ու նորից քննել ու մեկնաբանել Աստվածաշունչը, օգտագործելով եւ հայ դասականներին, եւ թարգմանությունների շնորհիվ հարազատ դարձած հույն եւ ասորի քրիստոնյա մտածողների ժառանգությունը, ինչպես նաեւ քրիստոնեություն ընկալված անտիկ փիլիսոփայության ներկայացուցիչներից Պլատոնի, Փիլոն Ալեքսանդրացու ու Պլոտինի գաղափարները⁴:

Քրիստոնեական փիլիսոփայությունն իր բոլոր հիմնական կարեւորագույն գրույթներով եւ բնորոշ հատկանիշներով հենվում էր Աստվածաշնչի վրա եւ զարգացնում նրա գաղափարները՝ մեկնողական սկզբունքով: Բայց ոչ բոլոր գրքերը հավասարապես: Հայրաբանության ամենավաղ շրջանից սկսած քրիստոնյա տեսաբանների եւ գաղափարախոսների ուշագրությանն էր արժանացել Աստվածաշնչի հենց առաջին կոթողը՝ Ծննդոց գիրքը, որը ծնել ու սնել է փիլիսոփա-աստվածաբանների տիեզերաբանությունը: «Վեցօրյա արարչագործությանը» նվիրված մեկնաբանությունները պարունակում են միջնադարի քրիստոնյա փիլիսոփաների տիեզերաբանական խորհրդածությունները, աշխարհի արարման գաղափարը, որը քննվում եւ լուսաբանվում է բուն արարչի գաղափարի հետ միասին: «Ծննդոց գրքի» առաջին, երկրորդ եւ երրորդ գլուխները հիմք եւ ելակետ են հանդիսացել միջնադարյան փիլիսոփայության համար, բնորոշելով նրա իմաստաբովանդակային, գաղափարախոսական այնպիսի առանձնահատկությունները, ինչպիսիք են ստեղծապաշտությունը (կրեացիոնիզմ), միաստվածականությունը (մոնոթեիզմ) եւ նախախնամապաշտությունը (պրովիդենցիալիզմ), ինչպես եւ քրիստոնեական տիեզերաբանությունը (կոսմոգոնիա) եւ մարդաբանությունը (անթրոպոլոգիա): Յայտուն ձեւով այդ առանձնահատկությունները դրսևորվել են «Հաճախապատում ճառերում», շատ վաղ թարգմանված եւ հայ փիլիսոփաների համար հարազատ դարձած Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայք»-ում, «Գրիգոր Լուսա-

⁴ Ավելի մանրամասն տե՛ս Արևշատյան Ս. Ս., Формирование философской науки в древней Армении, сс. 119-131, 150-153, 225-227.

վորչի Վարդապետություն»-ում, Եղիշեի «Արարածոց մեկնության» մեջ: Շուրջ մեկ հազարամյակ, մինչև Գրիգոր Տաթևացու «Հարցմանց գիրքը» և նրա հանձնարարությամբ գրված Մատթեոս Զուղայեցու «Վեցօրեա արարչության մեկնությունը», այդ հիմնախնդիրները եղել են հայ իմաստասերների ուշագրության կենտրոնում, հարստացնելով հայ փիլիսոփայության շտեմարանը:

«Հնգամատյանի» մյուս գրքերում՝ Ելից, Ղեւտացոց և Երկրորդ Օրենքում պարունակվող գաղափարները, ինչպիսիք են՝ Աստծո էության, նրա անիմանալի լինելու, աստվածահաճո վարքի և բարոյականության, հնազանդության, Արարչին անվերապահորեն ընդունելու և հավատալու հիմնադրույթները կազմեցին ողջ միջնադարյան, այդ թվում և հայ քրիստոնեական փիլիսոփայության ատաղձը: Նույն այդ գաղափարներն ավելի մանրամասն քննվում են Հին կտակարանի մյուս գրքերում, հատկապես խրատական (դիդակտիկ) և մարգարեական գրքերում, որոնցից առավել շատ մեկնությունների էին արժանացել Հորի գիրքը, Նսայու մարգարեությունը, Գավթի Սաղմոսները, Սողոմոնի Առակաց, Ժողովողի և Իմաստության գրքերը:

Մեկնողական գրականության մեջ, քարոզներում և ճառերում ետդասական շրջանի հեղինակների մոտ, Հովհան Մանդակունուց, Մամբրե Վերձանողից սկսած մինչև Ներսես Շնորհալի և Լամբրոնացի, այնուհետև Հովհաննես Երզնկացի և Տաթևյան դպրոցի իմաստասիրող վարդապետներ, քննվում և մեկնաբանվում են վերոնշյալ գրքերից բխող գաղափարները, այն է՝ դեպի իմաստություն և գիտություն տանում է հավատը, իմաստության աղբյուրը աստծո խոսքն է, աստված մի է և միասնական, նա է ամեն ինչի արարիչն ու տերը, որ ստեղծել է տիեզերքը իր հղացած ծրագրով, ստեղծել է մարդուն իր նմանությամբ ու կերպարանքով, ստեղծել է նրան անձնիշխան, ազատ կամքով, շարն ու բարին զանազանելու և ընտրություն կատարելու կարողությամբ՝ հավերժական կյանքի համար, իսկ մահը եկավ սատանայից՝ նրա գայթակղություններին ենթարկվելու պատճառով, մարդն ինքը պատասխանատու է իր մեղքերի համար, որոնք պետք է քավի բարի գործերով: Երկրային կյանքը ունայն է, «ունայնութիւն ունայնութեանց, ամենայն ինչ ընդունայն է»: Առաքինի, իմաստուն և աստվածավախ հավատացյալների տանջանքները և մեղսագործ, շարագործ մարդկանց անպատիժ ապրելը ժամանակավոր են, հանդերձյալ ահեղ դատաստանը բոլորին կհատուցի ըստ արժանվույն, աստվածային գերիմաստությունը նախախնամությամբ վարում է մարդկության պատմությունը⁵:

⁵ Ст'а Майоров Г. Г., Формирование средневековой философии. Москва, 1979, сс. 37-38, 42.

Հին կտակարանից եկող այս գաղափարները մեծապես ազդել են քրիստոնեական փիլիսոփայության եւ աշխարհայացքի ձեւավորման վրա, նրա տիեզերաբանական, գոյաբանական, մարդաբանական հասկացությունների եւ ուսմունքների վրա:

Ինչ վերաբերում է նոր կտակարանին, ապա այն հանդիսացավ քրիստոնեական փիլիսոփայության բարոյագիտության հիմքը: Մատթեոսի Ավետարանի մեջ պարունակվող Լեռան քարոզը բարոյական նոր ուսմունքի, աշխարհը հեղաշրջող, հուղայականությանը հակադրվող սիրո փիլիսոփայությունը դարձավ աստվածաբան-փիլիսոփաների միտքն անընդհատ սնող աղբյուր: Քրիստոնեության բերած սիրո հասկացությունը, նրա վրա հիմնված բարոյական նոր ուսմունքը դարեր շարունակ մնաց միջնադարյան մտածողների եւ բանաստեղծների ներշնչանքի կիզակետում, հատկապես խորհրդապաշտ փիլիսոփաների եւ պոետների համար: Փիլիսոփայական առումով ոչ պակաս կարեւոր են նաեւ Հովհանու Ավետարանը եւ Պողոս առաքյալի թղթերը: Այդ հոգեւոր մասունքներից իրենց գաղափարներն էին քաղում միջնադարի քրիստոնյա փիլիսոփաները, Հովհաննու Ավետարանից՝ մարմնացված աստծո, Քրիստոս-Մեսիայի՝ լողոսի նույնացման մասին, աստվածային խոսքի, մտավոր լույսի վերաբերյալ ուսմունքը, իսկ Պողոսի թղթերից՝ ազատության եւ նախախնամության, բնության եւ աստվածային շնորհի, գիտության եւ հավատի առնչակցության վերաբերյալ բուն քրիստոնեական գաղափարները, դարձնելով դրանք բազմաթիվ խորիմաստ եւ նրբահյուս մեկնությունների առարկա⁶:

Ի վերջո պետք է նշել, որ հայ փիլիսոփայական միտքը, ինչպես եւ այլ միջնադարյան քրիստոնյա ժողովուրդների փիլիսոփայությունը, արդեն իր ձեւավորման շրջանից օգտվել ու հարստացվել է հելլենիստական փիլիսոփայության համահունչ գաղափարներով, հատկապես աշխարհի վերջալույսին ծնված նորպլատոնական ուսմունքից: Այդ տեսակետից հայ իրականության համար բնորոշ էր Դավիթ Անհաղթի դերը, մի փիլիսոփայի, որը կապող օղակ հանդիսացավ անտիկ աշխարհի գիտության եւ քրիստոնեական փիլիսոփայության միջեւ⁷: Նրա շնորհիվ փիլիսոփայության ինքնուրույնությունը պահպանվեց իմացաբանության եւ տրամաբանության ոլորտներում, թեեւ նրանք էլ ի վերջո օգտագործվում էին նույն աստվածաշնչական ճշմարտությունների բանական հիմնավորումների համար: Աշխարհիկ ճյուղն իր

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 44-45:

⁷ Տե՛ս Արեշատյան Ս., Դավիթ Անհաղթը՝ հին Հայաստանի ականավոր փիլիսոփա. Երեւան, 1980, էջ 45-49, 60-63, 97-102:

հարաբերական ինքնուրույնությունը պահպանեց մինչև միջնադարի վերջը, չձուլվելով կրոնափիլիսոփայության հետ:

Հարուստ մեկնողական գրականությունը, որ հայ իրականության մեջ ստեղծվեց Աստվածաշնչի գաղափարների բացատրության և հիմնավորման համար, դարձավ հայ հոգեւոր մշակույթի արժեքավոր բաղադրիչը, փիլիսոփայական մտքի կողմից հայոց եկեղեցուն և մշակույթին բերած մեծարժեք ավանդը:

Հայոց մտային կյանքի զարգացումը, որի արդյունքում ստեղծվեցին հայոց մտային կյանքի հիմնական գաղափարները, որոնք հայ մտային կյանքի հիմնական գաղափարներն էին:

Միջին դարերի հայոց մտային կյանքի զարգացումը, որի արդյունքում ստեղծվեցին հայոց մտային կյանքի հիմնական գաղափարները, որոնք հայ մտային կյանքի հիմնական գաղափարներն էին:

Միջին դարերի հայոց մտային կյանքի զարգացումը, որի արդյունքում ստեղծվեցին հայոց մտային կյանքի հիմնական գաղափարները, որոնք հայ մտային կյանքի հիմնական գաղափարներն էին:

Միջին դարերի հայոց մտային կյանքի զարգացումը, որի արդյունքում ստեղծվեցին հայոց մտային կյանքի հիմնական գաղափարները, որոնք հայ մտային կյանքի հիմնական գաղափարներն էին:

